

10. **Москаленко К. С.** На юго-западном направлении. Кн. II : [мемуары] / К. Москаленко. – М., 1973.
11. **Мельников С. И.** Маршал Рыбалко / С. Мельников. – К., 1984.
12. На вечные времена / [А. И. Бабин, Я. Липак, Г. Д. Мишустин, и др; под общ. ред. П. А. Жилина, З. Прохазки]; ин-т военной истории м-ва обороны СССР, воен. ин-т Чехосл. нар. армии. – М., 1975.
13. **Поп И. И.** Чехословакия – Советский союз 1941–1947 : документальный очерк / И. И. Поп. – М., 1990.
14. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 644, оп. 1, д. 70, лл. 1–2.
15. **Свобода Л.** От Бузулука до Праги / Л. Свобода. – М., 1963.
16. Советские танковые войска 1941–1945. Военно-исторический очерк. – М., 1973.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, с. 44.
18. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 19, оп. 11539, д. 21, л. 170.
19. ЦАМО РФ. – Ф. 132 а, оп. 2642, д. 34, лл. 267–268.
20. ЦАМО РФ. – Ф. 33, оп. 682525, д. 69.
21. **Шеин Д. В.** Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии / Д. В. Шеин. – М., 2007.
22. **Штеменко С. М.** Советские сухопутные войска : [моногр.] / С. М. Штеменко. – М., 1968.
23. **Копецкы М. Сs.** Samostatna tankova brigade v SSSR / М. Копецкы. – Praha, 2001.
24. **Richter K.** Pres krvave reky / К. Rihter. – Praha, 2003.
25. **Rihter K.** Apokalypsa v Karpatech / К. Rihter. – Praha, 2003.
26. Za armadu lidu / Praha, 1960.

Надійшла до редколегії 11.10.2012

УДК 94:32 (477)

Г. Г. Кривчик

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України*

ФОРМА І СУТНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВИ

Розглянуто особливості державного правління (врядування), державного устрою й політичного режиму в колишньому СРСР.

Ключові слова: СРСР, Генеральний секретар, ЦК КПРС, Верховна Рада, Конституція, розвинутий соціалізм, державне правління (врядування), державний устрій, номенклатура, політичний режим.

Рассмотрены особенности государственного правления, государственного устройства и политического режима в бывшем СССР.

Ключевые слова: СССР, Генеральный секретарь, ЦК КПСС, Верховный Совет, Конституция, развитой социализм, государственное правление, государственный строй, номенклатура, политический режим.

The article focuses on the form of the state government, of the state structure and of the political regime in the USSR.

Key words: USSR, CPSU, Central Committee, General Secretary, Supreme Soviet, Constitution, developed socialism, state government, state structure, nomenclatura, political regime.

З того часу, як СРСР припинив своє існування, висловлено безліч критичних суджень щодо державного ладу, політики й режиму в країні, що до свого краху була однією зі світових супердержав. Подібні оцінки містяться в творах з історії держави, конституційного права й політології [11; 12; 13; 15; 16]. Причому діалектика є такою, що замість апологетики так званого радянського способу життя прийшло зображення СРСР у виключно негативних фарбах, як «імперії зла», за визначенням Р. Рейгана. Поза сумнівом, такі характеристики Радянської держави, як, скажімо, «тоталітарної», не є безпідставними, але, гадаємо, їх не можна робити без урахування особливостей і протиріч радянського суспільства. Адже СРСР, за слухними словами С. Кара-Мурзи, являв собою особливу цивілізацію, а радянський лад був унікальним явищем, «чудовим чином досягнутою точкою в усьому просторі соціально-економічних варіантів життєвого устрою» [6, с. 757].

У даній статті робиться спроба використання діалектичного методу для зображення суперечливого характеру радянської форми держави, тобто державного устрою, форми державного правління й політичного режиму в колишньому СРСР.

Форма державно-територіального устрою характеризує передусім стосунки між центром і складовими частинами держави. За федеративним державно-територіальним устроєм суб'єкти федерації, зокрема, республіки, створюють федеральні (центральні) органи державного управління, яким передають частину своїх функцій. Саме такі засади, як вважалося, визначали характер державно-територіального устрою СРСР – федерацію. Всі 15 радянських республік, серед них і Українська РСР, мали такі атрибути державності, як власну територію, конституцію, парламент, уряд, герб, прапор, гімн тощо. Однак по суті за своїм державним устроєм «Країну Рад» навряд чи можна вважати федерацією, як це було записано в радянських конституціях. Адже державність радянських республік, зокрема, української була суто формальною. Верховна Рада і уряд України фактично були органами не державної влади, а регіонального управління. До того ж реальні важелі управління знаходилися не там, а в ЦК Компартії України, що був підпорядкований ЦК КПРС.

Згідно з Конституцією СРСР 1924 р. СРСР став федерацією, що складалася з чотирьох радянських республік. До кінця 1930-х рр. у Союзі стало 15 радянських республік. Більшість питань внутрішньої та економічної політики мали вирішуватися на республіканському рівні. Однак жорстка централізація, що посилилася в умовах правління Й. Сталіна, поступово призвела до повної ліквідації суверенітету республік. Свідченням чого, наприклад, стало те, що більшість республіканських керівників призначалися з Москви, в Україні зокрема: П. Постишев у 1923 р., Л. Каганович у 1925 р., М. Хрущов у 1938 р. тощо. Й ця практика зберігалася до останніх днів країни.

Україна, як відзначалося на XXVI з'їзді Компартії України, була також «органічною складовою єдиного народногосподарського комплексу країни» [7, с. 182]. І тому, додамо, змушена була хворіти на всі недуги, притаманні комплексу загалом. Усі рішення пленумів і численні постанови ЦК КПРС щодо економічних і господарських питань, як і по всіх інших, дублювалися відповідними документами республіканського рівня. В СРСР не було й не могло бути особливої економічної політики тієї чи іншої республіки, зокрема української. Існувала єдина економічна політика СРСР, яку розробляв апарат ЦК КПРС, затверджували з'їзди КПРС і проводила бюрократія, що зазвичай не мала національного обличчя. За часів Л. Брежнєва централістські тенденції в управлінні народногосподарським комплексом країни ще більше підвищилися. З цього приводу є дуже цікаве свідчення у щоденнику колишнього першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста: «7 янв. 1972 г. Приняв міністра здравоохоронення Братуся по вопросу издания меди-

цинського журналу в республіке. Дело полезное и нужное, а по организации пустячное, но без Москвы даже этот вопрос решить не можем – все решает центр» [5, с. 106]. Навіть боязкі спроби партійного керівництва республіки проявити самостійність було кваліфіковано як прояв націоналізму й місництва.

Одним з результатів такого становища стало, за словами колишньої Голови Верховної Ради УРСР В. Шевченко, фактичне безсилля республіканської влади перед відомчим диктатом, тиском союзних міністерств, інших органів управління, які, дбаючи лише про розвиток відповідних галузей, роками ігнорували місцеві інтереси, часто навіть не вважаючи за потрібне інформувати Ради та виконкоми про свої дії на їхніх територіях [18, с. 5]. Можна навести вельми цікавий приклад, що свідчить про справжній характер взаємовідносин між союзним і республіканським партійним керівництвом. За свідченням Р. Щербицької, її чоловік, колишній перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, дуже переживав з приводу Чорнобильської катастрофи, сумнівався щодо доцільності проведення через декілька днів після неї святкової першотравневої демонстрації, але під час телефонної розмови з Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим у відповідь на свої сумніви почув: «Якщо не проведеш демонстрацію, то можеш розпрощатися з партією» [19, с. 23], що, як відомо, означало тоді політичну смерть. Можливо, можна навести й більш сильні свідчення формального характеру української радянської державності, але й наведений віддзеркалює його досить точно. Тож республіканський герб, гімн, прапор виступали скоріше в якості етнографічного декору (на кшталт вишиванок), ніж ознак державності.

Якщо складовими частинами держави є лише адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак державності, то така держава є унітарною. Унітарна держава – це форма державного устрою, за якої територія держави не має у своєму складі федеративних одиниць, а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (райони, області, регіони тощо). Однією з форм унітарної держави є імперія – велика унітарна держава, в якій проживають різні етноси, народи, які не мають своїх національно-державних формувань. Відтак СРСР можна вважати імперією. Щоправда, імперією унікальною, так би мовити, імперією навпаки, де не метрополія жила за рахунок своїх провінцій чи колоній, а провінції-республіки отримували досить великі дотації від метрополії.

На забезпечення унітарно-імперської сутності СРСР була спрямована вся ідеологічна діяльність компартійного керівництва країни. Воно всілякими методами прагнуло запобігти перетворенню етнографічних явищ на політичні. Тому патріотизм в УРСР, як і в інших республіках Союзу, міг бути тільки радянський або російський, а якщо, наприклад, український, то він вже ніякий не патріотизм, а буржуазний націоналізм, котрий потрібно нещадно викоринювати, оскільки він «суперечить об'єктивному процесу розвитку і зближення націй». У свідомість людей усіх національностей цілеспрямовано втовкмачувалася установка, що їх «священний обов'язок» – бути «патріотами та інтернаціоналістами». Щодо національного, то тут цілком вистачить і простої поваги до національних почуттів. А там, мовляв, уже недовго й до повного «зближення націй». Апофеозом відповідних пропагандистських кампаній стало твердження, що на етапі розвинутого соціалізму виникла нова людська спільнота – радянський народ. «За роки будівництва соціалізму і комунізму, – відзначалося у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» у 1972 році, – в СРСР виникла нова історична спільнота людей – радянський народ. Вона сформована на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу» [8, с. 17]. Щоправда, подібні констатації обов'язково супроводжувалися застереженнями, що утво-

рення нової спільноти не може призвести до зникнення націй, соціалістичні нації, навпаки, мають розвиватися й розквітати. У доповіді на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР при прийнятті Конституції СРСР 4 жовтня 1977 р. Генсек ЦК КПРС Л. Брежнев назвав помилковими пропозиції «деяких товаришів», котрі пропонували ввести в Конституцію поняття єдиної радянської нації [2, с. 525]. Однак це вже було лукавство, адже керівництво КПРС водночас постійно констатувало наявність й іншого, більш приємного для себе процесу – фактичного знищення націй як соціально-економічної й етнополітичної спільноти. Крім того, всі ознаки нової радянської спільноти, як її тлумачили комуністичні ідеологи, фактично співпадали з ознаками нації (звичайно, якщо бажане видавати за дійсне): одна велика Батьківщина, нерозривний народногосподарський комплекс, особливості менталітету, так званий соціалістичний спосіб життя, єдина ідеологія – марксизм-ленінізм і спільна мета – будівництво комуністичного суспільства. І хоча російській мові формально відводилася лише роль мови міжнаціонального спілкування, на практиці вона мала всі прикмети єдиної державної. Як далеко просунулася компартійна влада у здійсненні свого стратегічного плану злиття націй? Здається, досить далеко. Принаймні коли в березні 1991 р., в умовах глибокої політичної кризи режиму і розвалу єдиного народногосподарського комплексу, проводився Всесоюзний референдум з питання про доцільність збереження СРСР, то позитивну відповідь дали понад 70 % громадян України. За результатом Всеукраїнського опитування населення, що проводилося одночасно, схвальну відповідь на майже аналогічне запитання дали ще більше людей (понад 80 %), котрі, вочевидь, таким чином ідентифікували себе як члени радянської спільноти.

Проте навіть завдяки лише декоративним елементам державності на унітарному тлі держави не зникли поняття «Україна» і «український». Вони міцно западали у свідомість не тільки етнічних українців, але й росіян, представників усіх національних меншин, для яких Україна стала вже батьківщиною. Поступово й ця частина населення переймалася національними інтересами і відчувала гордість за певні економічні й культурні досягнення республіки, що й стало однією з тих рушійних сил, що призвели до проголошення державної незалежності України. Формальне право на вихід з СРСР перетворилося на реальне.

Разом з тим, вочевидь, основною причиною краху СРСР були не стільки національні та міжреспубліканські протиріччя (принаймні між росіянами й українцями, Росією й Україною), скільки небажання громадян усіх національностей і далі терпіти своє відчуження від влади, від прийняття рішень. Інакше кажучи, більшість радянських людей не задовольняли форма й методи державного правління в країні. Їм здавалося, що без зміни форми правління неможливі подальший розвиток країни й покращення їхнього особистого життя.

Форма державного правління (врядування) – це поняття, яке відображає, по-перше, порядок формування верховної державної влади (спадкова чи виборна), по-друге, ієрархію гілок влади (основні важелі управління державою належать або главі держави, або представницькому органу та уряду, який формується ним), по-третє, реального носія державної влади (народ-демос або певну привілейовану соціальну групу).

У СРСР, безумовно, існувала республіканська форма правління, тобто СРСР був республікою, адже вищі державні інституції формувалися виборним шляхом. Шляхом загальних виборів формувалася Верховна Рада СРСР, Верховні Ради союзних республік, регіональні Ради, керівні радянські органи всіх рівнів. Принцип виборності також був покладений в основу формування партійних органів тощо.

Дещо складніше дати відповідь на питання, чи можна вважати СРСР та окремі республіки, з яких він складався, радянськими республіками за формою свого державного правління? Від початку утворення СРСР формально вищими органа-

ми державної влади в країні вважалися представницькі органи – З'їзд Рад СРСР, з 1936 р. – Верховна Рада СРСР, в республіках вищими законодавчими й представницькими органами були відповідні республіканські органи. На місцях, як вважалося, вся повнота влади належала Радам робітничих і селянських депутатів, з 1936 р. – Радам депутатів трудящих, з 1977 р. – Радам народних депутатів. Вищі виконавчі й розпорядчі органи – Рада народних комісарів, з 1946 р. – Рада Міністрів СРСР – згідно з законодавством формувалися вищими представницькими органами й були підзвітними їм. Тобто з точки зору традиційної топології форм правління СРСР можна було б вважати парламентарною республікою.

Однак, крім традиційних суб'єктів державної влади, в СРСР існувала правляча партія та її керівні органи. Від початку утворення Радянської держави компартія була фактично, а з 1977 р. й юридично, відповідно до 6-ї статті Конституції «розвинутого соціалізму», стала «керівною й направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій». Партією здійснювалося повне панування над усіма сферами життя радянського суспільства, в тому числі над державою і державними органами, громадськими організаціями як складовими елементами політичної системи. Щодо Рад, то попри конституційно визначені широкі повноваження Рад усіх рівнів реальна влада на підвідомчій їм території не реалізовувалася. Ради фактично знаходилися в тіні паралельних партійних структур і, за слушними словами М. Джиласа, виконували функцію легітимізації рішень партійних органів [3, с. 250]. Вони також виконували декоративну роль, маскували номенклатурний характер влади.

Першими особами в державі були керівники компартії, які, щоправда, часом обіймали за сумісництвом і ключові державні посади: Й. Сталін – Голови Раднаркому СРСР, М. Хрущов – Голови Ради Міністрів СРСР, Л. Брежнев – Голови Президії Верховної Ради СРСР, М. Горбачов – Голови Верховної Ради СРСР, а згодом Президента СРСР. Введення посади президента «урівнювало» М. Горбачова з його західними партнерами, зміцнювало його становище в системі влади. Однак фактично монополія КПРС на владу де-факто зберігалася до останніх днів існування СРСР. Визначальною посадою у владній ієрархії в СРСР залишалася посада Генерального (першого) секретаря ЦК КПРС ВКП(б). Щодо вищих державних посад, то вони, скоріше за все, лише додавали ваги партійним лідерам за кордоном або, як Л. Брежневу, тішили його марнолюбство. Разом зі званням маршала Радянського Союзу, чотирма зірками Героя Радянського Союзу, зіркою Героя Соціалістичної Праці, орденом Перемоги, Міжнародною Ленінською премією та Ленінською премією в галузі літератури, понад 200 орденами і медалями, які прикрасили мундир Л. Брежнева.

Чисельність КПРС постійно зростала, в 1985 р. вона становила 19 млн членів і кандидатів у члени партії, з них понад 3 млн в УРСР. У 1970-ті рр. не залишилося жодного промислового підприємства, колгоспу і радгоспу, установи і навчального закладу, в яких не було створено первісної партійної організації [11, с. 328]. По суті, всі вони були інструментом прямого втручання партії в усі сфери громадського життя, засобом політичного й ідеологічного контролю.

Розшарування комуністів на партійну верхівку і рядову партійну масу постійно збільшувалося. Одночасно постійно послаблювалася роль виборних партійних органів. З'їзди партії мали здебільшого декларативний характер, виступи делегатів у більшості своїй зводилися до самозвітів і невтримних компліментів на адресу ЦК, його Політбюро й чинного партійного вождя. Фактично керівну роль у радянському суспільстві відігравала не сама КПРС, а так звана номенклатура, до якої в УРСР входило понад 200 тис. посад [13, с. 67]. Причому домінуюча роль у ній належала партійній бюрократії, тобто партапарату, від якого залежало висування на будь-яку номенклатурну посаду.

Логіка адміністративно-командної системи вела до трансформації керівної ролі КПРС у діяльність партапарату по рішенню поточних господарських, соціально-економічних, культурних, воєнних та інших проблем. Безпосередню роботу в цьому напрямі проводили галузеві (промислові, сільськогосподарські, адміністративні тощо) відділи республіканських, обласних, міських, районних комітетів партії. Партійні комітети прийняли на себе чимало поточних оперативно-розпорядчих функцій. Чиновники воліли давати вказівки господарникам, але ні за що не відповідати. Адміністративно-розпорядча робота поступово витісняла політичні методи керівництва. Представники номенклатури, передусім перші секретарі партійних комітетів, користувалися низкою неписаних привілеїв, залишалися недоторканими. У крайньому разі вони пересувалися по «горизонталі», на іншу керівну посаду. Необхідно було лише дотримуватися неписаних правил особливої номенклатурної моралі, головними з яких були «не висовуватися», «я начальник – ти дурень, ти начальник – я дурень». Офіційно такий порядок називався принципом збереження спадкоємності у кадровій політиці, якого теж слід було дотримуватися. Здійснені на початку 1960-х рр. спроби М. Хрущова ліквідувати довічність перебування на виборній партійній посаді призвели до його зміщення. Під прапором виправлення волюнтаристських новацій уже на XXIII з'їзді КПРС (1966 р.) у партійному статуті були скасовані норми оновлення керівних кадрів, що стало однією з причин, що породило зловживання владою, моральне переродження багатьох керівників, зумовило застій у владних структурах, а як наслідок, і загалом у суспільстві. Отже, за формою державного правління (врядування) СРСР, очевидно, можна визначити як партійну номенклатурно-бюрократичну республіку.

Разом з тим, говорячи про керівну роль партії в усіх структурах влади, слід врахувати декілька важливих обставин, що визначили своєрідність номенклатурно-бюрократичної республіки. По-перше, формування номенклатури відбувалося за участі найбільш політично свідомої частини радянського суспільства. Партійна, радянська й загалом номенклатурна кар'єра будь-якої особи зазвичай починалася з обрання даної особи на виборну партійну роботу, тобто з процедури певного громадського відбору. По-друге, оскільки більшість керівних посад передбачала не тільки членство в КПРС, але й обрання до виборних партійних органів (парткомів, партбюро), то всі керівники під час виборів до цих органів мусили періодично проходити процедуру таємного голосування за них у своїй партійній організації. Коли при обранні до партійного комітету керівник установи отримував певну кількість голосів «проти», то це ставало предметом детального аналізу у вищестоящому партійному комітеті. Непопулярні у своєму колективі керівники зазвичай усувалися з посад, що, безумовно, позитивно впливало на природний кадровий відбір і примушувало керівників дотримуватися певних норм партійної й суспільної етики, не допускати суттєвих зловживань своїм службовим становищем, як це скрізь відбувається сьогодні в українському суспільстві. Тож твердження деяких науковців, зокрема відомих російських істориків Ш. Мунгаєва і В. Устинова, щодо повної відсутності в СРСР реального контролю за владою з боку трудящих [9, с. 686] можна вважати не зовсім об'єктивними. По-третє, уся номенклатура мусила в обов'язковому порядку отримати політичну освіту в одній із форм партійного навчання. У 1980 р. вищу політичну освіту мали, зокрема, 34,6 % секретарів обкомів і 51,3 % секретарів міськомів і райкомів Компартії України [1, с. 113]. У 1971–1975 рр. закінчили Академію суспільних наук при ЦК КПРС – 66 членів Компартії України, Вищу партійну школу при ЦК КПРС – 104, Заочну вищу партійну школу при ЦК КПРС – 2769, Вищу партійну школу при ЦК КПУ і Одеську вищу партійну школу – 1039, постійно діючі курси перепідготовки партійних і радянських працівників – майже 40 тис., постійно діючі семіна-

при незвільнених секретарів первинних партійних організацій при обкомах і Київському міськкомі партії – 57 тис. осіб [1, с. 111–113]. Крім того, в 26 вечірніх університетах марксизму-ленінізму, що діяли при обкомах партії, у 1978 р. навчалось 63 тис. осіб, з них членів КПУ – близько 42 тис. [1, с. 119]. Певна річ, партійне, а по суті політичне навчання номенклатури сприяло професіоналізації управлінських кадрів. По-четверте, при відборі на керівні посади, так само, як і при формуванні депутатського корпусу, діяв принцип представництва у владі всіх соціальних груп, з-поміж них робітників і селян. Станом на 1980 рік раніше працювали робітниками чи колгоспниками 66,2% секретарів міськкомів і райкомів партії [1, с. 115]. Тож слід констатувати наявність у СРСР такої важливої ознаки демократичної республіки, як «соціального ліфту», що забезпечував оновлення й оздоровлення управлінських, керівних кадрів. Інша справа – невдовзі, потрапляючи до номенклатури, люди мусили діяти за певними номенклатурними правилами, що були зумовлені характером влади й політичного режиму.

За загально визначенням, політичний режим – це сукупність форм і методів здійснення державної влади [4, с. 82]. Оскільки таких форм і методів може бути дуже багато, то кількість типів політичного режиму є достатньо значною – від тоталітарного до ліберального. Якщо перший тип характеризується всеосяжним контролем держави над усією життєдіяльністю суспільства й окремої людини, то другий, натомість, означає орієнтацію на самоорганізацію суспільства; державі відведена роль арбітра, охоронця, «нічного сторожа».

З огляду на це політичний режим у колишньому СРСР, безумовно, можна визначити передусім як тоталітарний. Цьому є чимало підтверджень, з-поміж яких: одержавлення всієї економіки, встановлення однопартійної системи, використання єдиної ідеології, боротьба з інакодумством, утворення в 1930-ті рр. єдиних творчих спілок (письменників, художників, композиторів тощо), ретельний облік учасників різних релігійних обрядів, втручання партійних і профспілкових комітетів в сімейне життя громадян, що, до речі, яскраво показано у кінофільмі Е. Рязанова «Службовий роман».

Режим у СРСР можна також охарактеризувати й як репресивний, адже держава не тільки контролювала, але й карала за певні відхилення від встановлених норм і правил. Щоправда, на ці явища, як і на інші, потрібно дивитися з позицій діалектики. Адже за роки існування режим зазнав певної еволюції. Держава хоча й не послаблювала контроль над суспільством, але поступово обмежувала використання репресивних методів управління. Так звана хрущовська відлига була нічим іншим як частковою лібералізацією тоталітарного режиму, переходом на переважно адміністративно-командні методи. Хоча режим був і залишався тоталітарним, каральні заходи й державне насильство з часом ставали менш жорсткими. Якщо за часів Й. Сталіна, скажімо, інакодумців розстрілювали, то за часів Л. Брежнєва обмежувалися позбавленням волі, вигнанням з країни або примусовим «лікуванням» у психіатричній клініці. Щоправда, чимало суспільствознавців стверджує, що після Й. Сталіна режим перетворився на авторитарний. Але, вважаємо, що визначення «авторитарний» може характеризувати стиль керівництва певної особи, але аж ніяк не політичний режим.

Характерною особливістю політичного управління громадянами використання перевіреного методу поєднання «батога і пряника». Тобто жорсткість стосунків держави зі своїми громадянами дещо пом'якшувалася піклуванням держави про задоволення соціальних потреб громадян, опікою над людьми з вадами здоров'я, інвалідами, багатодітними сім'ями, людьми похилого віку, встановленням низки соціальних благ (безкоштовної медицини, освіти, житла тощо). Тому політичний режим у СРСР можна визначити й як патерналістський. Оскільки державний патерналізм є одним з проявів комунізму, то політичний режим у СРСР

іменувався комуністичним. Хоча й мав приблизно таке саме відношення до комунізму за Марксом, як і воєнний комунізм часів громадянської війни.

Таким чином, Союз РСР був лише формально федерацією, а по суті унітарною імперією; «Країна Рад» лише формально була радянською, а по суті – номенклатурно-бюрократичною республікою; «комуністичний режим» був лише формально комуністичним, а по суті залишався тоталітарно-репресивним, адміністративно-командним, патерналістським. Що, однак, зовсім не означає, що така форма державності не надавала певних матеріальних благ і політичних прав громадянам, не забезпечувала економічний, науково-технічний й культурний прогрес країни, вичерпала всі можливості для подальшого розвитку багатонаціонального радянського суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Бойовий загін Ленінської партії: Компартія України в цифрах. – К., 1981.
2. **Брежнев Л. И.** О проекте Конституции (Основного Закона) Союза Советских Социалистических Республик и итогах его всенародного обсуждения / Л. И. Брежнев // Ленинским курсом. Речи и статьи. – М., 2078. – Т. 6. – С. 517–538.
3. **Джилас М.** Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М., 1992.
4. Загальна теорія держави і права : [Навч. посіб.] / За ред. В. В. Копейчикова. – К., 1997.
5. **Іванченко Р. П.** Українська державність в 20–90-х рр. ХХ ст. / Р. П. Іванченко. – К., 2000.
6. **Кара-Мурза С. Г.** Советская цивилизация. От Великой Победы до краха / С. Г. Кара-Мурза. – Харьков, 2007.
7. Комуністична партія України: З'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В. Ф. Солдатенко. – К., 1991.
8. Ленин В. И., КПСС о борьбе с национализмом: Документы и материалы. – 3-е изд., доп. – М., 1985.
9. **Музыченко П. П.** История государства и права Украины : [Учебник] / П. П. Музыченко. – К., 2001.
10. **Мунгаев Ш. М.** Политическая история России. От становления самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунгаев, В. М. Устинов. – М., 1999.
11. Новейшая история Отечества. Учебник для студентов вузов : в 2 т. / Под ред. А. Ф. Кисилева, Э. М. Шагина. – М., 1988. – Т. 2.
12. Політична історія України ХХ століття / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. : у 6 т. – К., 2003. – Т. 6.
13. **Спирин А. А.** Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: Из опыта работы парторганизаций Украины / А. А. Спирин. – К., 1988.
14. **Сырых В. М.** История государства и права России. Советский и современный периоды : [Учебн. пособ.] / В. М. Сырых. – М., 1989.
15. **Топорнин Б.** Советское государство и самоуправление народа / Б. Топорнин // Коммунист. – 1987. – С. 83–90.
16. Україна: Політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]. – К., 2007.
17. **Федосеев П. Н.** Марксизм в ХХ веке / П. Н. Федосеев. – М., 1977.
18. **Шевченко В. С.** На принципах народовладдя / В. С. Шевченко // УІЖ. – 1989. – № 3. – С. 3–16.
19. **Шеремета Е.** Рада Щербицкая ... / Е. Шеремета // Факты и комментарии. – 2006. – 17 февр.

Надійшла до редколегії 24.11.2012